

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.342>
УДК 94:316.32(477)«1960/1980»(049.32)

Олег МЕЛЬНИЧУК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Іван РОМАНЮК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ivan.romaniuk@vspu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

ЛІКИ ВІД НОСТАЛЬГІ ЗА БРЕЖНЄВСЬКОЮ «СТАБІЛЬНІСТЮ»

**Рецензія на книгу: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні
нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко**

Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.

Колективна монографія присвячена соціальній історії України періоду «застою» та продовжує серію книг Інституту історії України НАН України під назвою «З історії повсякденного життя в Україні», підготовлених під проводом академіка Валерія Смолія. Серія, що реалізується в Інституті з 2010 р., вже на-

---

Цитування: Мельничук О., Романюк І. Ліки від ностальгії за брежнєвською «стабільністю» [Рец. на кн.: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 342—349. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.342>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

лічує кілька книг. Зокрема, тематика другої половини ХХ ст. представлена монографічними дослідженнями: «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)» (Київ, 2010), «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (Київ, 2015)¹, виконаних у відділі історії України другої половини ХХ ст.

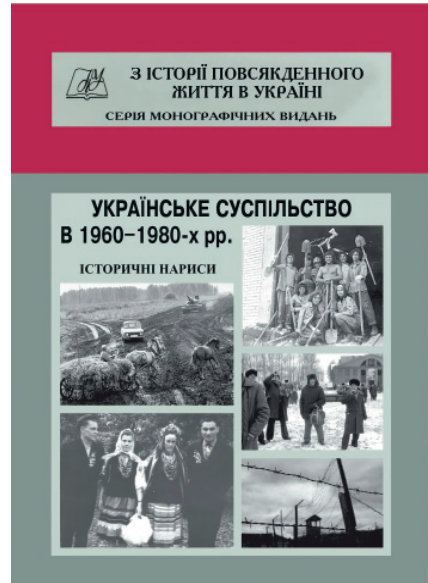
Авторський колектив рецензованої монографії «Українське суспільство в 1960—1980-х рр. Історичні нариси» (Київ, 2022) складається з науковців Інституту історії України НАН України та дослідників з Вінниці, Запоріжжя, Харкова, Черкас: Віктор Даниленко, Олег Бажан, Петро Бондарчук, Ярослава Верменич, Катерина Єремєєва, Ярослав Журавльов, Юрій Каганов, Ольга Коляструк, Віктор Крупина, Валентин Лазуренко, Тетяна Малиніна, Руслана Маньковська, Альбіна Пагіря, Ольга Рябченко, Мирослава Смольницька, Оле-

на Стяжкіна, Ганна Чепурда, Святослав Юсов.

Досвід проведення досліджень соціально-економічних, політичних, соціально-культурних процесів, явищ і подій у такий складний і суперечливий період, якими були 1960-ті — 1980-ті рр., дозволив авторам виявити проблеми, які актуальні для продовження цілеспрямованого наукового освоєння російсько-радянського минулого.

Структурно монографія поділяється на три майже рівні частини основного тексту, передмову і післямову, список скорочень, іменний і географічний покажчики, блок ілюстрацій. Перша («Портретні й навколо портретні зміни») та друга («Структури, символи, канали комунікації соціуму») частини містять по чотири розділи, а третя («Against/beyond “радянського”») — три. Утім, самі розділи структурно не є рівномірними. Вони включають в себе від трьох до шести параграфів.

Уже назви частин, розділів та більшості параграфів рецензованої монографії містять відбиток нових методологічних напрямів, наприклад: «Ерозія соціально-політичного й економічного “моноліту”», «Структуризація міського простору: соціальні дилеми та настрої», «Практики деконструювання “радянської людини”», «Радянський споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно» тощо. Дійсно, більшість авторів претендують на суголосність новаторським історич-

¹ Повоєнна історія України: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія: у 2-х книгах, 3-х частинах. Київ, 2010; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. Київ, 2014 та ін.

ним студіям. Зокрема, в основу методології покладено антропоцентризм при дослідженні минулого. Іншою методологічною ідеєю, що проходить червоною ниткою через усі розділи, є ідея транзиту від закритого до відкритого суспільства, перехід від хрущовської «відлиги» до горбачовської «перебудови».

У розділі «Ерозія соціально-політичного й економічного “моноліту”» автори хоча й розглядають традиційні теми (що пов’язані з політичними та економічними аспектами), але для їх висвітлення застосовують здебільшого новаційні підходи. Так, Ольга Коляструк розкриває радянські політичні ритуали крізь призму сакральності, зокрема порівнюючи їх з християнськими ритуалами. Віктор Даниленко, продовжуючи політичну тему, робить низку узагальнень попередніх праць. Автор торкається доволі широкого кола питань — від участі українських партійних та державних чиновників у зовнішній політиці СРСР до переслідування КДБ інакомислячих. На його думку, послаблення тоталітарного режиму та поступове його трансформування в авторитарний «допускало частково автономне функціонування елементів громадянського суспільства, церкви, судів, преси». Характеристика системи управління УРСР представлена у дослідженні Віктора Крупини. Історик констатує, що незмінність архітектури влади означала спадковість вад радянської системи управління. Автор вказує на громіздкість, багатоступінчатість, тяганину, паралелізм і дублювання, канцелярський стиль керівництва, примат кількості над якістю в службовій комунікації тощо. Все це, на його думку, послаблювало державний потенціал.

Віктор Даниленко висвітлює й соціально-економічні аспекти суспільного життя. Він переконливо стверджує, що в запровадженні підприємницької мотивації в діяльності господарських суб’єктів керівництво країни вбачало загрозу політичній стабільності й ослаблення ролі партії в суспільстві. Натомість в умовах тотального одержавлення «всього і вся», зростання і, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого — малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини і матеріалів в одному місці та їх дефіциту в іншому, набувала все більших масштабів «тіньова економіка», проникаючи в усі сфери економічного життя. За висновком історика радянська економіка 1960—1980-х рр. являла собою своєрідний синтез офіційно-планових відносин з ринковими, набираючи де-факто рис багатокладності. Автор доводить, що в зазначений період відбувалося обуржуазнення радянського суспільства, що сприяло поглибленню його соціального розшарування.

У розділі «Антропологія влади» авторства Віктора Крупини подано соціальну характеристику номенклатури, розглянуто проблематику її зловживання владою, висвітлено аспекти повсякденного життя представників цієї верстви населення. Дослідник вказує на зміну соціальних характеристик номенклатури. За формальними ознаками вона стала більш освіченою і досвідченою, більш політично загартованою. Зловживання владою найчастіше були пов’язані з нерухомістю та автомобілями й відбувалися заради створення комфортних умов життя і діяльності собі, рідним, підлеглим. Повсякденне життя, на переконан-

ня автора, засвідчило соціальний розрив у радянському суспільстві: існування номенклатури з можливостями і гарантованим комфортом, і пересічних громадян, які мали право на гідне життя без його реального забезпечення.

Розділ «Структуризація міського простору: соціальні дилеми та настрої» відомої фахівчині в галузі урбаністики Ярослави Верменич вирізняється аналітичним характером викладу матеріалу. У розділі подано теоретичне осмислення урбанізації та урбопроцесів і визначено їх вплив на повсякдення життя; розглянуто основні тенденції та напрямки урбанізаційних процесів; проаналізовано соціальні наслідки моделей економічного районування; висвітлено стереотипи та культурні коди міської ментальності. Авторка наголошує: «У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії поселень і беззастережно вводиться у парадигму «історії заселення і розселення» як пріоритетну у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія міської культури у найширшому розумінні цього поняття».

Характеристику сільського соціуму представлено дослідженням Мирослави Смольницької. На основі аналізу інтерв'ю з сільськими мешканцями науковиця розглянула радянізацію культурних практик у селах, охарактеризувала ознаки зовнішньої та внутрішньої трансформації села, порівняла життєві можливості сільських та міських мешканців. Авторка дійшла висновку, що перспективним напрямом є вивчення проблеми сільського соціуму як середовища нерівностей, що надасть можливість побачити розмаїття життєвих позицій, цінностей, практик і стратегій. Такий підхід, апробований на матеріалах усної історії, актуалізує важливість усних свідчень, адже дозволяє дослідити повсякдення селян як протиріччя між офіційним образом справедливості та справжньою щоденною дискримінацією.

Великий розділ книги присвячено практикам деконструювання «радянської людини». Більшість текстів у ньому написав відомий дослідник цієї тематики Юрій Каганов. Основною джерельною базою для висвітлення теми «Молодь: потенціал спротиву і державний контроль» слугували матеріали КДБ та інтерв'ю з учасниками подій. Історик провів величезну роботу з пошуку фігурантів тогочасних справ та порівняв їхні сучасні свідчення з матеріалами КДБ. У рамках авторського дослідження оприятвлено вплив західних радіостанцій на українську аудиторію, порушено проблематику наукової інтерпретації феномену політичного анекдоту, охарактеризовано музику як потужний ідеологічний та пропагандистський засіб радянського режиму. Підсумовуючи, дослідник зауважує, що «навіть рамковий погляд на проблему підтверджує тезу про амбівалентний характер впливу радянської культури соцреалізму, зокрема у музичній сфері, на формування національної ідентичності. Кінцевої мети — «формування нової людини у душі відданості ідеям радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» досягти не вдалося».

Тему проявів «ерозії радянського» в поведінці студентів України періоду 1960—1980-х рр., а також методів реагування на цю поведінку партійних та комсомольських органів продовжили співавторки Ольга Рябченко та Тетяна Малиніна. Вони зосередили увагу на аналізі означених явищ у студентських будівельних загонах. На думку дослідниць, інтернаціональні загони стали зручним майданчиком для впливу на ідейно-політичні переконання молоді.

Оригінальні джерела для дослідження використала Катерина Єремеева. Вона проаналізувала соціальні виклики через публікації журналу «Перець». Дослідниця наголошує на тому, що найбільш розповсюдженим контекстом видання, в якому відображені соціальні виклики, були проблеми споживання: у зазначену добу радянська людина все частіше поставала споживачем, ніж трудівником, і в текстах та карикатурах журналу все більше і більше відображались споживацькі запити. Відзначимо, що текст проілюстровано типовими карикатурами з журналу «Перець».

У розділі «“Дзвони тривоги”: листи трудящих до органів влади» Ярослав Журавльов розглядає «листи до влади» як соціальне явище та як джерельний потенціал. Історик аргументує тезу про те, що дослідники можуть вивчати саме ті компоненти соціального життя, іманентні радянській дійсності, що особливо актуалізовані в «листах до влади». Цьому сприяє їхній широкий тематичний діапазон та велика кількість. Автор доводить, що загалом існування такого явища як «листи до влади», з одного боку, чітко вписується в парадигму про чиновників, що піклуються про «простих людей», заглиблюються в їхні проблеми, ведуть з ними «діалог», ілюструючи «справжню» демократичність радянської влади. Однак з іншого, свідчить про неефективність та тотальну централізацію радянського режиму, який намагався втручатися в усі сфери суспільного життя та контролювати їх, підштовхуючи людей постійно писати, скаржитися. Автор висновує, що влада створювала ілюзію всемогутності, ілюзію реального розв'язання проблем населення, хоча протягом усього періоду «застою» суттєвих якісних змін так і не відбулося — упродовж двох десятиліть люди писали про ті ж самі соціальні проблеми.

Оригінальну тему у своєму новаторському розділі «Радянський споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно» розкрила відома дослідниця гендерної історії та історії повсякдення Олена Стяжкіна. Розділ написано на високому теоретичному і методологічному рівні. Його наратив побудовано на використанні різнопланових джерел та літератури, у тому числі й англomовної. Авторка залучила до дослідження радянські кінофільми та/або кіносценарії. О. Стяжкіна прагнула «побачити їжу та їдців з двох перспектив»: одна з них названа мистецтвом життя, точніше — «мистецтвом задовольнятися тим, що пропонує система», а інша — «мистецтвом кіно». Серед головних висновків: радянське кіно 1960—1980-х рр. широко й системно демонструвало повсякденні практики різних верств населення, вагомою частиною яких було споживання їжі. Дослідниця підсумовує, що її наукова розвідка не є вичерпною та остаточно завершеною. Численна кількість тем, сюжетів та проблем

залишилась поза полем дослідження. Однак всі вони — від аналізу специфіки національної кухні як мови («якщо тобі подобається наша їжа, ти вже говориш грузинською») до відмінностей образів харчування у місті та в селі, у столицях та провінціях, від дослідження змін правил застільної поведінки, від мови від правила «коли я їм, я глухий та німий» та переходу до повернення застільних бесід до аналізу окремих фільмів та репрезентації в них соціальних порядків та інтеракцій, пов'язаних із їжею, від символіки конкретних продуктів до вивчення образів радянської бенкетної культури — мають неабиякий евристичний потенціал.

У розділі авторства Руслани Маньковської охарактеризовано теоретичні аспекти музейної візуальності, висвітлено процес формування музейного фонду УРСР досліджуваного періоду, простежено історію становлення та розвитку громадського музейництва в Україні. Дослідниця вказує, що процеси, які відбувалися у другій половині 1960—1980-х рр. у музейній галузі мали суперечливий характер. Влада змушувала музеї працювати за єдиним ідеологічним шаблоном, жорстко стежила за «упущеннями» в музейних експозиціях у висвітленні національного питання, дотриманні принципу класового підходу в розкритті історичного розвитку суспільства, проведенні заходів з інтернаціонального виховання. Однак, на думку історикині, громадський супротив диктату влади мав певні прояви в музейній галузі. Громадський музей того часу став дітищем і водночас складовою громадянського суспільства, адже він як соціокультурний феномен виник із суспільної ініціативи і, розвиваючись, впливав на життя громади. Узагальнення дослідження розвитку музейної справи в умовах репресивної сутності тоталітарного режиму впродовж означеного періоду доводить, що визначальним для українського музейництва в радянський період став антропологічний фактор, тож авторка обґрунтовано розглядає драматичні біографії деяких музейників.

Значну увагу в монографії присвячено проблемам екологічного повсякдення. Зауважимо, що хоча розділ має назву «Виклики природи і природі», але сюжети, які його наповнюють, відображають, передусім, проблематику «викликів природі». У ньому ґрунтовно розкрито причини та наслідки нещадної експлуатації радянським керівництвом природних ресурсів з метою подолання технологічної прірви між СРСР та капіталістичними країнами, а також детально проаналізовано негативи хімізації сільського господарства; проаналізовано негативні явища, котрі стали наслідком гігантманії та ігнорування законів природи при будівництві Дніпровського гідрокаскаду; охарактеризовано негативні аспекти будівництва та експлуатації Північнокримського каналу; проаналізовано співвідношення людських і (не)технологічних чинників, котрі запрограмували майбутню катастрофу на Чорнобильській АЕС.

Серед новаторських тем монографічного дослідження є соціальна історія опозиції в Україні. Наратив розділу Олега Бажана, що має назву «Рух опору як частина радянського повсякдення», виглядає достатньо фундаментальним. Особливо в цьому плані вирізняється підрозділ, в якому відображено

повсякденне життя учасників Руху опору в досліджуваній період, включаючи перебування у психлікарнях та виправно-трудових таборах. Автор обґрунтовано стверджує, що примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти й застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву у кризових ситуаціях.

Значна увага в монографії приділена висвітленню різних аспектів релігійного життя. У полі зору Петра Бондарчука, автора розділу, — проблеми релігійної політики та внутрішньо-конфесійне життя; особливості сприйняття віруючими ідеї Бога; відвідування віруючими храмів та участь в богослужіннях; релігійні обряди життєвого циклу в повсякденні населення та позахрамові релігійні дії як частина релігійного життя віруючих. Аналізуючи роль та значення релігійних обрядів життєвого циклу в повсякденні населення, автор у підсумку визнає, що їх частка упродовж досліджуваного періоду невпинно зменшувалась, особливо це стосувалось південних та східних регіонів республіки. Дедалі частіше такі релігійні обряди здійснювались не через набожність, а під впливом громадської думки та традицій.

Розглядаючи монографію як цілісну працю, варто відзначити, що в ній знайшли відображення багато тем та сюжетів, однак, у цьому відношенні, монографія не є вичерпною. Поза увагою дослідників залишився ряд актуальних проблем, серед яких тема спорту і вболівальників; закордонний туризм; демонстрація аномальних поведінок в умовах радянської дійсності, включаючи такі явища, як проституція, пияцтво, безпритульність тощо. Спорт, наприклад, належав до сфер, що консолідували людей довкола перемог «наших» над «іншими», прищеплювали «радянську гордість». Він набув широкого розмаху, популяризував здоровий спосіб життя і дозвілля, тобто сприяв формуванню особливої ідентичності, тоді як автори часто акцентують на розламах. Під час закордонних поїздок «радянська гордість» проходила випробування. Радянські туристи, пройшовши ретельний політичний відбір та інструктаж перед поїздкою, демонстрували стійкість проти «моральних спокус капіталізму», проте втрачали витримку у полоні «матеріального добробуту». Розділ про людей з аномальною поведінкою (алкоголіків, повій, безпритульних та ін.), з якими безуспішно боролися, сприяв би кращому розумінню строкатої соціальної палітри Радянського Союзу. Разом з тим очевидно, що висвітлити всі аспекти повсякденного життя українського суспільства в одній, навіть у такій розлогій, праці майже неможливо.

Монографія буде цікава та корисна як професійним історикам, так і широкому загалу читачів. Видання має незаперечну науково-практичну цінність. Її автори відкривають перед читачем нові грані історії України часів системної кризи в СРСР. Результати наукових досліджень є новачійними, що зумовлено як звертанням до нових та маловідомих документів, які раніше не були об'єктом наукового аналізу, так і результативними намаганнями авторів відійти від традиційної схеми показу проблеми. Брежневський період суттєво поступається іншим у науковому осмисленні, тож автори зробили значний внесок в історіографію. Міф про «застій» як про «золотий час стабільності», що досі побутує в певних

колах, потребує деконструкції. Ностальгія за ним не мала б деструктивного характеру, якби не підживлювала надії частини людей на повернення у «щасливе минуле», пов'язане з перебуванням України під опікою «старшого брата».

Широка популяризація рецензованої монографії, розміщеної, до речі, у вільному доступі на сайті Інституту історії України НАН України, стане важливим елементом деколонізації свідомості громадян нашої країни. До того ж вона створює надійне підґрунтя для комплексного осмислення періоду «перебудови».

Надійшла / Received 12.07.2023

Oleh MELNYCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Head of the Department of World History,

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

oleh.melnychuk@vspu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Ivan ROMANYUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Head of the Department of History of Ukraine,

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

REMEDY FOR NOSTALGIA FOR BREZHNEV'S "STABILITY"

Book review: *Ukrainian Society in the 1960s—1980s: Historical Essays*. Collective monograph. Ed. in chief Viktor Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS Ukraine, 2022. 959 s.